

The Ontological Foundations of Pierre Nora's 'Sites of Memory' and Paul Ricoeur's 'Memory, History, Forgetting': a comparative study*

Maedeh Ansari¹ | Mahdi Montazerolhodjah² | Amir Reza Khavarian-Garmsir³

1. PhD Candidate, Department of Urbanism, Yazd University, Yazd, Iran. E-mail: ansari.maedeh@gmail.com
2. Corresponding Author, Associate Professor, Urbanism Department, Yazd University, Yazd, Iran. E-mail: montazer@yazd.ac.ir
3. Associate Professor, Department of Geography and Urban Planning, University of Isfahan, Isfahan, Iran. E-mail: a.khavarian@geo.ui.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 31 October 2025

Received in revised form 31
January 2026

Accepted 07 February 2026

Published online 18 July 2026

Keywords:

Forgetting, History, Memory,
Narrative, Place of Memory.

ABSTRACT

Objective: Adopting philosophical and interdisciplinary approaches, the article examines the existential status of collective memory at the nexus of place, time, and narrative by aligning the ontological foundations of Pierre Nora's theory of lieux de mémoire and Paul Ricoeur's trilogy Memory, History, Forgetting.

Method: A conceptual–hermeneutic analysis conducted across five comparative axes derived from the two frameworks: the ontology of memory; the relation between memory and history; the function of forgetting; temporality; and subjectivity/identity.

Findings: The analysis shows that Nora, through his distinction between milieux de mémoire—as the milieu of lived memory—and lieux de mémoire, emphasizes the externalization, symbolic mediation, and emplacement of memory in modernity, viewing forgetting as a threatening force that accelerates archiving and memorialization. In contrast, Ricoeur, via the notions of the “trace” and the mimesis triad, understands memory as internal, narratively configured, and temporally structured; for him, forgetting is a condition of remembering and carries an ethical dimension linked to justice and forgiveness. Accordingly, the relation between memory and history is predominantly conflictual in Nora's schema, whereas it is dialectical and mutually enabling in Ricoeur's.

Conclusion: The article concludes with a proposal for a “relational ontology of memory”: memory takes shape through traces, is stabilized in places, is generalized by narrative, and endures within the productive tension of remembering- forgetting and memory/history. On this basis, combining Nora's institutional sensitivity with Ricoeur's hermeneutic precision opens a normative horizon of “just memory,” one that both reduces the hollowing-out of memorials and prevents the over-narrativization of identity.

Cite this article: Ansari, M., Montazerolhodjah, M., & Khavarian-Garmsir, A.R. (2026). The Ontological Foundations of Pierre Nora's 'Sites of Memory' and Paul Ricoeur's 'Memory, History, Forgetting': A Comparative Study. *Journal of Philosophical Investigations*, 20 (55), 429-446. <https://doi.org/10.22034/jpiut.2026.69966.4303>

© The Author(s).

Publisher: University of Tabriz.

* Derived from PhD dissertation of Maedeh Ansari, titled as "Explaining the Role of Collective Memory in Socio-Ecological Resilience in the Face of Human-Made Hazards," supervisor: Dr. Mehdi Montazer al-Hojjah, adviser: Dr. Alireza Khavarian-Garmsir, University of Yazd (2026).

Extended Abstract

Introduction

Rapid transformations—from mediatized globalization to the waning of ideologies—have made memory a central, interdisciplinary problem across the human and social sciences. The rupture of historical experience elevates a felt “duty of memory,” propelling societies to collect vestiges of the past while uncertain which inheritances will matter for future generations. Proliferating events intensify preservation imperatives at both individual and collective scales, contrasting with earlier, small-scale lifeworlds where memory reproduced itself organically through face-to-face transmission. Against this backdrop, two influential framework's structure contemporary debates: Pierre Nora's *lieux de mémoire*, which theorizes the externalization, symbolization, and emplacement of memory and Paul Ricœur's *Memory, History, Forgetting*, which reconceives memory as narratively configured and temporally mediated (Ricœur, 2004). This study asks where Nora and Ricœur converge and diverge on the existential status of collective memory, and with what consequences for identity, history, and the politics of memory. The stakes are theoretical and practical: different linkages or tensions between memory/history and remembering-forgetting shape epistemic norms and public policy. Methodologically, the paper conducts a conceptual–hermeneutic analysis, reviews prior scholarship, clarifies ontological premises, and maps key comparative axes. The contribution is a synthesized, multilayered account integrating place, time, and narrative to orient future research and governance.

Methodology

This study uses a comparative conceptual–hermeneutic method, a qualitative approach centered on interpreting and juxtaposing key concepts in philosophical texts. Combining conceptual analysis with hermeneutics, it systematically examines the ontological premises of Nora's *milieux/lieux de mémoire* and Ricœur's notions of the trace, narrative mimesis, and the remembering/forgetting dialectic (Ricœur, 2004), to reveal layered modes of being of memory and to clarify convergences and divergences. Operationally, keywords are aligned and analyzed across five axes: (a) ontology of memory; (b) memory/history; (c) function of forgetting; (d) temporality; and (e) subjectivity/identity.

Discussion

1) Ontological status of memory

Nora and Ricoeur hold that memory—collective and personal—requires mediation to become actual, yet they diverge on how it persists. For Nora, memory attains an object-like being in archives, monuments, and commemorations; it is placed in space so the flux of time is stabilized. *Lieux de mémoire* remain alive only while they circulate within communal reinterpretation; otherwise, they wither into a mere memory of a place. Ricoeur, by contrast, locates memory in time and language: the presence of the absent, constituted through narrative, testimony, and the refiguration of traces linking subjects to a shared common past.

2) Memory–history interface

Both thinkers treat memory and history not synonyms but a productive tension. For Nora, acceleration and the erosion of *milieux de mémoire* generate an archival memory and a politics of remembrance; *lieux de mémoire* crystallize where sacralizing memory meets secular history. Their triple status—material, functional, symbolic—stays alive through a will to remember and ongoing historical framing. Ricoeur bridges the pair through mediations: testimony inaugurates discourse, writing folds it into archives, and representation refigures it. He accepts the autonomy of historiography, including pasts no one can recall, yet insists history cannot void memory's guardianship of pastness.

3) The work of forgetting

For Nora, forgetting is a negative constitutive force of modernity: fear of loss drives societies to externalize memory into archives, museums, and memorials whose accumulation hollow remembrance into cliché. Overabundance risks alienation; the duty to remember answers a structural threat that never recedes. Ricoeur assigns forgetting a double valence: destructive when it erases, restorative when it enables healing, forgiveness, and the organization of knowledge. Remembering and forgetting form a dialectic—erasure and reserve—without which neither memory nor justice can be sustained. Hence Nora seeks to tame forgetting by spatial substitution, whereas Ricoeur integrates it within narrative ethics.

4) Identity and subjectivity

Ricoeur build subjectivity from below as the capacity to ascribe memories to a who; narrative identity configures action over time and remains vulnerable to ideological distortion. Reclaiming power to narrate oneself is an ethical task, and the interpreters who matters within each act of understanding. Nora reads identity from above as institutionally mediated in passage from a historical nation to a memorial nation: the triad identity, memory, heritage structures subjectivity, proliferating micro-identities. Albums, rituals, and commemorations manufacture awe. Both converge on fragility of identity in time and the need to critique narrative and ritual codifications.

5) Mediations, convergence, and implications

Despite different emphases—space and signs for Nora, time and narrative for Ricoeur—both assign mediating roles to traces and communal reinterpretation. In practice frameworks are complementary: Nora illuminates institutional politics and economies of remembrance, while Ricoeur offers criteria for evaluating fidelity, testimony, and representation. Together they yield an ontological account of memory that is spatialized and narrativized. Modern regimes of remembrance are shaped by archival accumulation and testimonial and representational practices; both require interpretive communities to remain just. These paired lenses guide research and policy: turn to Nora for memorial governance, to Ricoeur when adjudicating public truth.

Conclusion

This comparative reading argues that Pierre Nora's and Paul Ricoeur's ontological accounts of memory are not rivals but complements. Memory is neither only "in space," anchored in commemorative objects, nor only "in time," unfolding as narrative; it emerges in the fluid relation between sign/place and narrative/time, mediated by the "trace." Nora's move from *milieux de mémoire* to *lieux de mémoire* clarifies the institutional–material dimension and policy logic of memorialization, warning that the acceleration of history and an archival obsession are both a threat of forgetting and a reaction to it. Ricoeur deepens the horizon through the triad "testimony–archive–representation," assessing the endurance of memory by narrative criteria of truth/faithfulness and construing forgetting as memory's dialectical pole, at times restorative. At the level of identity and agency, Nora analyzes collective construction through institutions and rituals, while Ricoeur foregrounds narrative responsibility—the agent's "who"—and the manipulability of memory. The synthesis yields a "relational ontology of memory": memory takes shape through traces, is stabilized in places, generalized by narrative, and sustained within the productive tensions of remembering/forgetting and memory/history. Normatively, combining Nora's institutional sensitivity with Ricoeur's hermeneutic rigor opens a horizon of "just memory," reducing the hollowing-out of monuments and curbing the over-narrativization of identity. Future work should target actionable memory policy and the interplay of memory, place, and digital technology, turning the past into a resource for responsibility in the present and future while tempering nostalgia and ideological instrumentalization.

بررسی تطبیقی مبانی هستی‌شناختی نظریه «مکان‌های حافظه» پی‌یر نورا و سه‌گانه «حافظه، تاریخ، فراموشی» پل ریکور*

مأنده انصاری^۱ | مهدی منتظر الحجه^۲ | امیررضا خاوریان گرمسیر^۳

۱. دانشجوی دکتری شهرسازی، دانشگاه یزد، یزد، ایران. رایانامه: ansari.maedeh@gmail.com
۲. نویسنده مسئول، دانشیار گروه شهرسازی، دانشگاه یزد، یزد، ایران. رایانامه: montazer@yazd.ac.ir
۳. دانشیار گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. رایانامه: a.khavarian@geo.ui.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	هدف: مقاله با تمرکز بر دو رویکرد فلسفی و میان‌رشته‌ای می‌کوشد حیث وجودی حافظه جمعی را در پیوند مکان، زمان و روایت با تطبیق مبانی هستی‌شناختی نظریه‌های «مکان‌های حافظه» پی‌یر نورا و سه‌گانه «حافظه، تاریخ، فراموشی» پل ریکور تحلیل کند.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۰۹	روش پژوهش: این پژوهش با تحلیل مفهومی-هرمنوتیکی در پنج محور تطبیقی برخاسته از دو اندیشه شامل هستی‌شناسی حافظه، نسبت حافظه و تاریخ، کارکرد فراموشی، زمان‌مندی و سوژه‌گی یا هویت صورت می‌گیرد.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۱/۱۱	یافته‌ها: نورا بر زوال «محیط‌های حافظه» و برآمدن «مکان‌های حافظه» در جهان مدرن تأکید می‌کند و فراموشی را تهدیدی می‌بیند که سازوکارهای آرشو و یادمان را فعال می‌سازد. ریکور حافظه را در افق روایت و زمان‌مندی توضیح می‌دهد و با مفهوم «ردپا» پیوند حافظه زیسته با سند تاریخی را صورت‌بندی می‌کند؛ فراموشی نزد او همزمان چهره تهدیدآمیز (محو ردپا) و امکان‌ساز (ذخیره و گشودگی به بخشایش و عدالت) را آشکار می‌کند.
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۱۸	نتیجه‌گیری: حاصل برهم‌نهادن این دو افق، فهم نوینی از «هستی‌شناسی ارتباطی حافظه» است. حافظه در اثر ردپا شکل می‌گیرد، در مکان‌های حافظه تثبیت می‌شود، به واسطه روایت تعمیم می‌یابد و در تنش سازنده «یاد-فراموشی» و «حافظه-تاریخ» پایدار می‌ماند. بر این بنیاد، ترکیب حساسیت نهادی نورا با دقت هرمنوتیکی ریکور افق هنجاری «حافظه عادلانه» را پیش می‌گذارد؛ افقی که هم از تهی شدن یادمان‌ها می‌کاهد و هم از روایت‌زدگی هویت پیش‌گیری می‌کند.
کلیدواژه‌ها: تاریخ، حافظه، روایت، فراموشی، مکان‌های حافظه	

استناد: انصاری، مأنده؛ منتظر الحجه، مهدی و خاوریان گرمسیر، امیررضا. (۱۴۰۵). بررسی تطبیقی مبانی هستی‌شناختی نظریه «مکان‌های حافظه» پی‌یر نورا و سه‌گانه «حافظه، تاریخ، فراموشی» پل ریکور، پژوهش‌های فلسفی، ۲۰ (۵۵)، ۴۴۶-۴۲۹. <https://doi.org/10.22034/jpiut.2026.69966.4303>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه تبریز.

* برگرفته از رساله دکتری مأنده انصاری با عنوان «تبیین نقش حافظه جمعی در تاب‌آوری اجتماعی-اکولوژیک در مواجهه با مخاطرات انسان-ساخت» با راهنمایی دکتر مهدی منتظرالحجه و مشاوره دکتر علیرضا خاوریان گرمسیر، دانشگاه یزد (اسفند ۱۴۰۴).

مقدمه

حافظه، به‌عنوان عرصه‌ای میان‌رشته‌ای، طی دهه‌های اخیر به یکی از کانون‌های نظریه‌پردازی در علوم انسانی و اجتماعی بدل شده است. در روزگار حاضر، فناوری‌های مدرن-از رسانه‌های شبکه‌ای تا آرشیوهای دیجیتال- در چگونگی شکل‌گیری، انتشار و انتقال رویدادها و نیز در صورت‌بندی حامل‌های حافظه جمعی، تأثیری چشمگیر گذاشته‌اند؛ به‌گونه‌ای که مدیریت و فهم محتوای حافظه، به‌ویژه در سطح جمعی، بیش از پیش مناقشه‌آمیز شده است. در چنین وضعیتی، پرسش از ماهیت و لایه‌های هستی حافظه جمعی اهمیت مضاعف می‌یابد. بخشی از ادبیات موجود یا حافظه را عمدتاً در ساحت «بیرونی-نهادی» توضیح می‌دهد و آن را در قالب نشانه‌ها، یادمان‌ها، آرشیوها و سیاست‌های بزرگداشت می‌فهمد، یا برعکس، حافظه را عمدتاً در ساحت «درونی-روایی» می‌نشانند و بر زمان‌مندی یادآوری، بازنمایی و تفسیر تأکید می‌کند. این دوگانه‌سازی، اگر بدون صورت‌بندی نسبت میان این ساحت‌ها بماند، می‌تواند به فهمی تک‌بعدی و آسیب‌زا از حافظه بینجامد: اگر حافظه جمعی صرفاً در مقام حفظ و انباشت نشانه‌ها و یادمان‌ها عمل کند، در معرض تهی‌شدن معنا و کلیشه‌سازی قرار می‌گیرد؛ و اگر صرفاً در مقام روایت‌پردازی بی‌ضابطه پیش رود، امکان لغزش به تحریف، دست‌کاری و نسبی‌سازی افق صدق افزایش می‌یابد. از این رو، مسئله این مقاله آن است که حافظه چگونه می‌تواند پارادوکس بنیادین خود را مدیریت کند: از یک‌سو اصالت، مانایی و صداقت را پاس بدارد و از سوی دیگر پویایی و نوشوندگی را حفظ کند؛ به‌گونه‌ای که نسبت ما با گذشته نه در انجماد یادمانی فروبماند و نه در رهایی‌روایی از معیارهای سنجش بگریزد.

برای پاسخ به این مسئله، پژوهش حاضر دو رویکرد برجسته و اثرگذار در مطالعات حافظه را، یکی برخاسته از تاریخ و دیگری از فلسفه، به‌صورت تطبیقی به کار می‌گیرد: پی‌یر نورا، تاریخ‌نگار فرانسوی، با مفهوم «مکان‌های حافظه» فرایند تجسم و تعین حافظه در مکان‌ها و نمادهای بیرونی را توضیح می‌دهد (نورا، ۱۹۸۹)؛ و پل ریکور، فیلسوف هرمنوتیک معاصر، در حافظه، تاریخ، فراموشی حافظه را در پیوند با تاریخ و مخاطرات فراموشی، و با تأکید بر میانجی‌هایی چون «ردپا»، «شهادت» و «بازنمایی» واکاوی می‌کند (ریکور، ۲۰۰۴).

مقایسه نورا و ریکور، با وجود خاستگاه‌های متفاوت (تاریخ‌نگاری و فلسفه هرمنوتیک)، موجه است؛ زیرا نخست هر دو به یک بحران مشترک در جهان مدرن می‌پردازند: بحران بازنمایی گذشته و تنش میان حافظه زیسته و تاریخ‌نگاری انتقادی (نورا، ۱۹۸۹؛ ریکور، ۲۰۰۴). دوم، سطح مقایسه در این مقاله «مبانی هستی‌شناختی حافظه» است؛ یعنی پرسش از میانجی‌های تحقق و دوام حافظه (مکان و ردپا). سوم، مشروعیت این مقایسه از درون خود متن ریکور نیز تقویت می‌شود؛ زیرا ریکور در حافظه، تاریخ، فراموشی ذیل بخشی مستقل درباره نورا، سیر تحول ایده «مکان‌های حافظه» را از «میان حافظه و تاریخ» تا «عصر بزرگداشت» بازسازی و پیامدهای آن را برای وضعیت مدرن حافظه تحلیل می‌کند و بدین ترتیب نورا را به‌مثابه تشخیص‌گر «شرط تاریخی اکنون» می‌خواند (ریکور، ۲۰۰۴). از همین رو، رجوع ریکور به نورا صرفاً گزارش‌گرانه نیست: نورا برای او نمونه‌ای ممتاز از دگردیسی حافظه به سوی حافظه آرشیو شده، وظیفه یادآوری و خطر بزرگداشت‌زدگی و میراث‌سازی است، و در عین حال به ریکور امکان می‌دهد نقش «ردپا» و میانجی‌گری را در گذار از حافظه به تاریخ برجسته سازد (ریکور، ۲۰۰۴).

بر این اساس، مقایسه حاضر بازسازی دو پاسخ مکمل به مسئله واحد هستی حافظه جمعی است. فرض راهنمای مقاله آن است که دریافت ماهیت حافظه و لایه‌های هستی آن، از جمله نوشوندگی در رهگذر تطبیق و برهم‌نهادن این دو افق روشن‌تر می‌شود. در امتداد این نگاه، بیت فرخی سیستانی («فسانه گشت و کهن شد حدیث اسکندر/ سخن نو آر که نو را حلاوتی است دگر...») در این مقاله نه صرفاً شاهدهی ادبی، بلکه استعاره‌ای مفهومی برای مسئله پژوهش است: حافظه زمانی «حلاوت» می‌یابد که در عین وفاداری به گذشته (ایستادن در مکان حافظه)، توان بازمعناسازی انتقادی و تازه‌شدن در اکنون را حفظ کند.

این مقاله با هدف تطبیق مبانی هستی‌شناختی نظریه «مکان‌های حافظه» پی‌یر نورا و سه‌گانه «حافظه، تاریخ، فراموشی» پل ریکور در جستجوی پاسخ به این پرسش است: **حیث وجودی حافظه جمعی نزد نورا و ریکور چه وجوه اشتراک و افتراقی دارد؟** این وجوه چه پیامدهای نظری و عملی برای هویت، تاریخ و سیاست‌های حافظه بر جا می‌گذارد؟ بدین منظور ابتدا امکان سنجی دو دیدگاه نورا و ریکور همراه پیشینه ادبیات پژوهش تشریح می‌شود. بخش بعد، روش‌شناسی پژوهش مبنی بر تحلیل مفهومی و هرمنوتیکی ارائه خواهد شد که تلاش دارد بر اساس مبانی هستی‌شناختی استخراج‌شده، شباهت و تفاوت‌های عناصر کلیدی دو نظریه را استخراج و آنها را در راستای رسیدن به فهم نوینی از هستی حافظه ترکیب کند.

پیشینه پژوهش

اندیشه پیرامون حافظه و نسبت گذشته و حال، سابقه‌ای غنی پیش از نورا و ریکور دارد. یکی از بنیان‌گذاران این عرصه موريس هالبواکس^۱ جامعه‌شناس فرانسوی (۱۸۷۷-۱۹۴۵) است. او با انتشار کتاب چارچوب‌های اجتماعی حافظه بیان می‌کند حافظه هر فرد همواره در چهارچوب اجتماعی گروه‌هایی که فرد به آن‌ها تعلق دارد؛ مانند خانواده، مذهب، طبقه یا ملت شکل می‌گیرد (هالبواکس، ۱۹۸۲). از دیدگاه او، خاطرات ما صرفاً آنباشتی شخصی از تصاویر گذشته در خلأ نیست؛ بلکه ذهن انسان در شبکه‌ای تنیده با اجتماع خود قالب کلی حافظه را می‌سازد. ایده هالبواکس تأثیر عمیقی بر مطالعات بعدی خود گذاشت. نورا اذعان می‌کند اندیشه‌اش را وام دار بینش هالبواکس است. در نیمه دوم قرن بیستم، کار هالبواکس توسط پژوهشگران گوناگون دنبال شد. در سنت آلمانی، یان آسمن^۲ فرهنگ‌پژوه معاصر، تمایز «حافظه ارتباطی» و «حافظه فرهنگی» را برجسته می‌کند و نقش نهادها، آیین‌ها و نمادها را در انتقال بلندمدت گذشته توضیح می‌دهد (آسمن، ۱۹۹۵).

در سنت فلسفی، برگسون حافظه را به زمان‌مندی و تداوم آگاهی پیوند می‌دهد. او با تفکیک میان دو نوع حافظه - حافظه عادت و حافظه ناب- کوشید نشان دهد که ذهن انسان گذشته را به دو شیوه نگاه می‌دارد: نخست حافظه برخاسته از عادت که ثبت رویه‌ها، مهارت‌ها و عادات در بدن و رفتار است (حافظه ناآگاه و عملی که کاربردش در عمل روزمره است)؛ و دوم حافظه ناب یا خاطره محض که تصاویر و وقایع گذشته را چون گذشته بازنمایی می‌کند و ماهیتی تأملی و آزاد دارد. برگسون حافظه ناب را «حقیقی‌ترین شکل حافظه» می‌داند که مستقل از عملکردهای مادی است و نشان می‌دهد که ذهن در گذشته سکنی دارد (برگسون، ۱۸۹۶). در حوزه علوم اجتماعی و انسان‌شناسی نیز پژوهش‌های قابل توجهی در نیمه دوم قرن بیستم به حافظه و سنت معطوف شد. پل کانرتون با تأکید بر بدن‌مندی و آیینی‌بودن یادآوری، نشان می‌دهد حافظه جمعی صرفاً در متن یا گفتار نیست، بلکه در عادت‌ها و مناسک تثبیت می‌شود (کانرتون، ۲۰۰۹). این ایده‌ها مکمل دیدگاه نورا درباره «سرعت زمان» و اضطراب حافظه در عصر جدید هستند. علاوه بر موارد فوق، در دهه‌های اخیر روان‌شناسان، مورخان و نظریه‌پردازان سیاسی نیز به موضوعاتی همچون تروما و حافظه جمعی، سیاست‌های حافظه و عدالت انتقالی پرداخته‌اند. در این میان، دغدغه‌های مطرح‌شده توسط نورا و ریکور در مقیاس جهانی و محلی دریافت نوینی از هستی چندلایه حافظه را به دست می‌دهد.

در پیشینه فارسی ادبیات پژوهش می‌توان سه خوشه پژوهشی را از هم تفکیک کرد: بخش اول پژوهش‌هایی است که حول اندیشه پی‌یر نورا با محوریت مکان‌های حافظه شکل گرفته است. احمدزاده و آوریده (۱۴۰۴) از چارچوب «مکان‌های حافظه» برای نقد تاریخ رسمی و بازیابی حافظه‌های حاشیه‌رانده استفاده کرده‌اند. همچنین مطالعه عبداللّهی و آوریده (۱۴۰۳) با تمرکز بر دو مزار میرزا کوچک‌خان، نشان می‌دهد چگونه «مکان حافظه» می‌تواند میدان رقابت حافظه زنده و حافظه رسمی شود.

^۱ Maurice Halbwachs

^۲ Jan Assmann

در بخش دوم پژوهش‌های ریکور محور قرار دارد. به عنوان مثال در پژوهش **توکلی و همکاران (۱۳۹۸)** نسبت اخلاق و روایت در اندیشه ریکور و پیوند آن با هویت و مسئولیت مورد بحث قرار گرفته است. در حوزه هویت جمعی نیز، برخی پژوهش‌ها با تلفیق حافظه جمعی و «هویت روایی» ریکور، الگوی معنادهی به هویت ایرانی را تبیین کرده‌اند (**فرزید، رضایی، و جانعلی‌زاده چوب‌بستی، ۱۳۹۷**). در بخش سوم یعنی بسته پژوهش‌های تلفیقی و کاربرستی دیدگاه‌های نورا و ریکور در کنار نظریه‌های دیگر (مانند آسمن) برای تحلیل یک مورد تاریخی-فرهنگی به کار رفته‌اند؛ برای نمونه، پژوهشی درباره عتبات عالیات از «مکان حافظه» نورا و «هویت روایی» ریکور برای تبیین بازتولید هویت جمعی بهره می‌گیرد (**روح‌اللهی امیری، ۱۴۰۴**). با وجود ارزش پژوهش‌های فوق، خلأ نپرداختن به «مبانی هستی‌شناختی» دو اندیشه و نسبت‌های درونی مفاهیم آن مشهود است.

روش پژوهش

روش پژوهش این مقاله، تحلیل مفهومی-هرمنوتیکی تطبیقی است که به عنوان یک رویکرد کیفی، بر تفسیر و مقایسه مفاهیم کلیدی در متون فلسفی تمرکز دارد. این روش، ترکیبی از تحلیل مفهومی با رویکرد هرمنوتیکی است که به تحلیل تطبیقی نظام‌مند مبانی هستی‌شناختی دو نظریه می‌پردازد. هدف از به‌کارگیری این روش، کشف لایه‌های هستی حافظه حاصل برهم کنش معنا در نظریه‌های پی‌یر نورا و پل ریکور، و مقایسه آن‌ها برای روشن کردن تفاوت‌ها و شباهت‌ها است. در گام نخست، مفاهیم کلیدی از منابع اصلی استخراج شد؛ سپس هم‌ارز سازی کلیدواژه‌های هر دو در پنج محور تطبیقی (الف) هستی‌شناسی حافظه، (ب) نسبت حافظه و تاریخ، (ج) کارکرد فراموشی، (د) زمان‌مندی، (ه) سوژه‌گی و هویت، تحلیل می‌شود.

۱. نظریه پی‌یر نورا: «بین حافظه و تاریخ» و مفهوم مکان‌های حافظه

پی‌یر نورا^۱ تاریخ‌نگار فرانسوی، در دهه ۱۹۸۰ با طرح نظریه تأثیرگذار خود تحت عنوان «مکان‌های حافظه»^۲ به یکی از چهره‌های پیش‌تاز در چرخش به سوی حافظه در علوم تاریخی بدل شد (**هاتن، ۲۰۱۶**). به باور نورا، در روزگار معاصر دیگر حافظه به شکل سنتی و ارگانیک آن در زندگی جمعی حضور ندارد؛ به بیان او «ما بسیار از حافظه سخن می‌گوییم؛ زیرا چیز چندان‌ی از آن برجای نمانده است» (**نورا، ۱۹۸۹**). جامعه مدرن خودآگاهانه دریافته که گذشته به سرعت در حال محو شدن است و دیگر استمرار طبیعی میان اکنون و دیروز برقرار نیست. ترس از زوال خاطرات گذشته، آشفتگی معنا در عصر حاضر در کنار عدم اطمینان از آینده ترکیب می‌شود تا حتی ساده‌ترین نشانه‌ها و یا کم‌ارزش‌ترین آثار، کرامت و شأنی بی‌همتا برای ماندگار شدن پیدا کنند. از همین رو دوران ما گرفتار وسواس حافظه شده است؛ به هر طریق ممکن کوشیده می‌شود از گذشته نشانه‌هایی گرد آید و آن‌ها در یاد سپرده و تثبیت گردد تا فراموش نشود. نورا این وضعیت را «عصر یادبود»^۳ می‌نامد که در آن کارکرد حفظ کردن بر همگان تحمیل شده است؛ گویی «فرمانی برای به یاد آوردن صادر شده، اما مسئولیت آن با خود ماست و این ماییم که باید به یاد بیاوریم» (**نورا، ۱۹۸۹**).

بر اساس تحلیل نورا، کارکرد اصیل حافظه زمانی امکان‌پذیر بود که گروه‌های اجتماعی در «محیط‌های حافظه»^۴ سنتی زندگی می‌کردند؛ یعنی بسترهای زنده‌ای همچون خانواده، مذهب، آداب و رسوم قومی و محلی که گذشته را به طور نامحسوس در زندگی روزمره بازتولید می‌کردند. اما با زوال آن محیط‌ها در جهان مدرن «خزانه سنتی حافظه جمعی» از بین رفته و حافظه دیگر به صورت خودجوش منتقل نمی‌شود. در غیاب محیط‌های پویای حافظه با نقل سینه‌به‌سینه، جامعه به ایجاد مکان‌های

^۱ Pierre Nora

^۲ lieux de mémoire

^۳ ère de commémoration

^۴ milieux de mémoire

حافظه روی آورده است؛ یعنی مکان‌ها، نمادها و پدیده‌های مشخصی که به طور عمدی برای نگهداری و احیای خاطرات جمعی ساخته و برجسته می‌شوند. به تعبیر نورا «مکان‌های حافظه» وجود دارند، زیرا دیگر محیط‌های حافظه‌ای در کار نیست (نورا، ۱۹۸۹). چنین مکان‌هایی طیف گسترده‌ای را در برمی‌گیرند؛ از آرشیوها، موزه‌ها، بناهای یادبود، گورستان‌ها و یادمان‌های ملی گرفته تا مفاهیم و نمادهای انتزاعی نظیر سرود ملی، پرچم، جشن‌های سالگرد، آثار ادبی کلاسیک یا حتی شخصیت‌های تاریخی که نقش نمادین در حافظه ملی یافته‌اند (نورا، ۱۹۸۹). ویژگی‌های سه‌گانه مکان حافظه - مادی، نمادین و کارکردی - یادآور آن است که هر شیء یا آیین تکرارشونده تنها زمانی مکان حافظه تلقی می‌شود که تخیل جمعی به آن «هاله» ای از معنا ببخشد (نورا، ۱۹۸۹). لذا حافظه «زندگی، حامل احساس و جادو» و تاریخ «بازسازی انتقادی و عقلانی گذشته» می‌خواند (نورا، ۲۰۰۸، ۲۰).

بنابراین، یک مکان حافظه لزوماً یک بنای فیزیکی نیست، بلکه هر پدیده‌ای (مادی یا غیرمادی) است که در فضای ذهن جمعی یک ملت رسوب کرده و حامل اشتراکات خاطره‌ای آنان است. آنچه این مکان‌ها را متمایز می‌کند، کارکرد آن‌ها علیه فراموشی است؛ یعنی این که زمان و مکان در آن‌ها به هم می‌رسند تا گذشته را در آگاهی جمعی زنده نگه دارند. نورا تأکید می‌کند که این مکان‌ها صرفاً موزه‌هایی برای انجماد روایت‌های رسمی گذشته نیستند، بلکه در طول زمان به عرصه مذاکره، بازتفسیر و پیکربندی مجدد معنا تبدیل می‌شوند که در آن‌ها هویت‌های اجتماعی و سیاسی با بازگشت به تجربه‌های گذشته (به‌ویژه تجربه‌های دردناک) مورد بحث قرار گرفته و تقویت یا تضعیف می‌شوند. به عبارتی، مکان‌های حافظه ایستا و راکد نیستند، بلکه پویا بوده و هر نسل از طریق بازخوانی و بازنگری آن‌ها، معناهای تازه‌ای می‌آفریند. همین قابلیت بازسازی و بازتفسیر مداوم به این مکان‌ها امکان می‌دهد به حیات خود ادامه دهند. اگر بازنگری مستمر قطع شود، نورا هشدار می‌دهد که مکان حافظه به «خاطره یک مکان» تقلیل می‌یابد و دیگر نقش زنده در فرهنگ ندارد و صرفاً شیء نوستالژیک می‌شود (نورا، ۱۹۸۹). او این مکان‌ها را محصول اراده انسانی می‌داند که برای مقابله با فراموشی جمعی ساخته می‌شوند، اما اغلب به ابزار ایدئولوژیک تبدیل می‌شوند. برای مثال، در فرانسه، انقلاب کبیر به عنوان یک مکان حافظه عمل می‌کند که هویت ملی را شکل می‌دهد، اما معنای آن در زمان حال بازتعریف می‌شود (ناسکو استین، ۲۰۰۲).

هر یک از اینها به منزله نشانه‌هایی خود ارجاع عمل می‌کنند که جامعه بار معنایی خاصی بر آن‌ها سوار کرده است. نورا تصریح می‌کند که برخلاف پدیده‌های تاریخی عینی، مکان‌های حافظه فاقد ارجاع در واقعیت بیرونی‌اند؛ آن‌ها صرفاً به‌سوی خود بازمی‌گردند و از خلال همین فرایند، از تاریخ را می‌گریزند (نورا، ۱۹۸۹). به بیان دیگر، مکان حافظه ماهیتی دوگانه دارد: از سویی ریشه در امر واقع یا امر تاریخی معین (مانند یک رویداد، بنا یا اثر) دارد؛ از سوی دیگر فراتر از زمان تاریخی عمل می‌کند و به کانونی برای فرافکنی و تفسیرهای مداوم بدل می‌شود. از این رو تاریخ‌نگاری مکان‌های حافظه به‌زعم نورا «تبدیل نقد تاریخی به تاریخ انتقادی» را موجب می‌شود و به تاریخ فرصتی برای حیات ثانویه و بیداری مجدد می‌بخشد. مورخ در مواجهه با این مکان‌ها، ناگزیر درگیر پیوند احساس و تخیل با موضوع خود می‌شود و «شادمانی‌گذاری» را تجربه می‌کند که حاصل پیوند مجدد با ابژه‌های حافظه است.

از منظر نورا در مقاله «بین حافظه و تاریخ»، مکان‌های حافظه نقش میانجی بین حافظه و تاریخ را بر عهده دارند. نورا در پس‌زمینه معرفت‌شناسانه خود به تاریخ رسمی بدگمان است و هدف راستین تاریخ را، سرکوب یا تخریب حافظه می‌داند (نورا، ۲۰۰۸، ۷)؛ از همین رو اصرار دارد که جامعه باید با تأسیس موزه‌ها، یادبودها و تقویم‌های بزرگداشت، به روزنه‌های بقا برای حافظه دست یابد (نورا، ۱۹۸۹). حافظه پدیده‌ای است زنده، پویا، جمعی، آمیخته با احساس و هویت که میان افراد یک نسل یا جامعه جریان دارد؛ درحالی که تاریخ چیزی است که از بیرون بر حافظه اعمال می‌شود؛ تاریخ یک بازسازی عقلانی، انتقادی و

سرد از گذشته است که بیشتر به اسناد و مدارک متکی است و ماهیتی دانشگاهی و تحلیلی دارد (نورا، ۱۹۸۹). حافظه وحدت‌بخش، ناآگاه و مطلق می‌نماید؛ حال آن که تاریخ کثرت‌گرا، خودآگاه و نسبی است. حافظه ریشه در اکنون و مکان مشخص دارد و با عواطف و نمادها پیوند خورده؛ اما تاریخ زمان را به موضوع مطالعه تبدیل کرده و امر گذشته را با فاصله‌گذاری به موضوع پژوهش بدل می‌کند. نورا خاطرنشان می‌سازد که در دوران جدید، تاریخ بر حافظه چیرگی یافته و عملاً جای آن را گرفته است:

گذار از حافظه به تاریخ هر گروه اجتماعی را واداشته تا هویت خویش را از نو با احیای تاریخ خویش تعریف کند. حافظه، اکنون هر کس را مورخ خویش ساخته و تقاضا برای تاریخ داشتن از حلقه محدود مورخان حرفه‌ای فراتر رفته است (نورا، ۱۹۸۹).

او این فرایند را تاریخی‌شدن حافظه می‌نامد که طی آن انبوهی از آرشیوها، اسناد و یادمان‌ها را به‌عنوان حافظه جایگزین تولید می‌شود. چنین حافظه‌ای در واقع حافظه‌ای برساختی است که مانند اندام مصنوعی^۱ از بیرون بر ما تحمیل می‌شود. نورا با لحنی نقادانه می‌گوید آرشیوها بدل به «نمود حساب‌شده یک حافظه ازدست‌رفته» شده‌اند و انباشت بایگانی‌ها نمودار «تروریسم حافظه تاریخ‌زده» در عصر ماست؛ حافظه‌ای که دیگر خودجوش و اجتماعی نیست؛ بلکه از بیرون بر فرد تحمیل شده و او ناچار آن را چون انضباطی فردی درونی می‌کند (نورا، ۱۹۸۹). به‌این‌ترتیب، در روزگار ما هر فرد و گروه دل‌مشغول ثبت و ضبط گذشته خویش است و از دل این اضمحلال پیوند ارگانیک حافظه و تاریخ، میلیون‌ها حافظه خصوصی که هر یک تاریخ خاص خود را مطالبه می‌کنند سر برآورده‌اند.

نوشته‌های بعدی نورا حاکی از آگاهی او نسبت به پیامدهای پیچیده این «چرخش حافظه‌ای» در تاریخ‌نگاری است. او در پاسخ به انتقاداتی که به پروژه‌اش وارد شد، تأکید کرد که مفهوم مکان‌های حافظه تنها در متن گذار به نظم جدیدی از زمان تاریخی قابل‌درک است (نورا، ۲۰۰۲ الف). نورا تصریح کرد که قصد او فراتر رفتن به «ورای زمان» نبوده؛ بلکه برعکس، نشان‌دادن تغییری تاریخی در تجربه زمان بوده است. نورا این وضعیت را گذار میان «دو رژیم زمانی» می‌داند و پروژه خود را پاسخی به این گذار؛ از رژیم پیشین که بر پیوند ارگانیک حافظه و تاریخ استوار بود به رژیم جدید که در آن حافظه به امری پراکنده، انتخابی و متکی بر بازنمایی‌های گسسته تبدیل شده است (نورا، ۲۰۰۲ ب). او همچنین اذعان دارد که چرخش به حافظه پیامدهای ناخواسته‌ای نیز داشته؛ از جمله میدان دادن به سیاست‌های هویتی و مناقشات گروهی بر سر گذشته که انسجام روایت‌های ملی را دشوار کرده و تاریخ را ملعبه منافع خاص می‌سازد (هاتن، ۲۰۱۶). نورا با نگرانی اشاره می‌کند که کنار گذاشتن چارچوب‌های ایدئولوژیک کلان، راه را برای بازگشت نوعی «ایدئولوژی جدید حافظه» هموار کرده که طی آن گروه‌های گوناگون برای بهره‌برداری از گذشته خود با یکدیگر رقابت می‌کنند. باین‌حال، نورا از پروژه خود دفاع می‌کند و آن را تاریخ‌نگاری‌ای انتقالی می‌داند که پایان یک عصر (عصر روایت کلان ملت - دولت) را رقم زده و امکان می‌دهد در آینده روایت‌های تازه‌ای شکل گیرد. نورا در گسترش اندیشه خود مجموعه هفت‌جلدی مفصلی را با عنوان مکان‌های حافظه در باب تاریخ فرانسه تدوین کرد (۱۹۹۲-۱۹۸۴) که طیفی از موضوعات را از آرشیو ملی و پرچم سهرنگ گرفته تا یادبودهای جنگی و شخصیت‌های تاریخی دربرمی‌گرفت. این مجموعه تأکیدی بود بر اینکه ملت فرانسه از طریق شناسایی و حفظ نقاط عطف نمادین، پیوند نسل‌ها را حفظ کنند و در برابر فراموشی مقاومت ورزد.

خلاصه اینکه نظریه نورا بر حافظه جمعی به‌مثابه امری بیرونی، نمادین و وابسته به بسترهای فرهنگی تأکید دارد. او حافظه را چیزی می‌بیند که در غیاب انتقال ارگانیک، ابژه‌سازی و مکان‌مند شده است. هستی حافظه در دنیای مدرن از منظر نورا وابسته

^۱ prosthesis-memory

به نشانه‌ها و مکان‌های مادی یا نمادین است که کار یادآوری را انجام می‌دهند. این رهیافت ارزش مفهومی بالایی در تبیین حافظه ملی و هویت‌های جمعی داشته و پژوهشگران بسیاری آن را در فرهنگ‌های مختلف به کار گرفته‌اند. با این حال، محدودیت آن نیز محل بحث بوده است؛ از جمله اینکه نقش حافظه فردی و پدیدارشناسی درونی یادآوری را کمتر محل توجه قرار می‌دهد و نسبت پیچیده میان خاطرات سرکوب‌شده یا تروماهای حل‌نشده با روایت‌های رسمی را نیازمند واکاوی بیشتری می‌کند. اینجاست که روی آورد فلسفی پل ریکور مکمل و منتقد دیدگاه نورا واقع می‌شود.

۲. نظریه سه گانه «حافظه، تاریخ، فراموشی» پل ریکور

پل ریکور^۱ فیلسوف هرمنوتیک و پدیدارشناس فرانسوی، کتاب سترگ «حافظه، تاریخ، فراموشی»^۲ را نخستین بار در سال ۲۰۰۰ به فرانسه منتشر کرد که در ۲۰۰۴ به انگلیسی ترجمه شد. رویکرد ریکور اساساً هرمنوتیکی است؛ بدین معنا که او به تفسیر چگونگی شکل‌گیری و انتقال معنای گذشته از رهگذر حافظه و تاریخ علاقه‌مند است. این اثر سه‌بخشی، به ترتیب به پدیدارشناسی حافظه، معرفت‌شناسی تاریخ، اخلاق و سیاست فراموشی می‌پردازد.

ریکور (۲۰۰۴). بحث خود را با واکاوی ماهیت حافظه و یادآوری آغاز می‌کند. او میان خاطره به‌عنوان امر درونی و محتوای ذهن (آنچه به یاد داریم) با عمل یادآوری (بازنمایی گذشته) تمایز قائل می‌شود. به باور ریکور، حافظه، همچون تصویر یا بازنمودی از امری غایب عمل می‌کند؛ زمانی که چیزی را به یاد می‌آوریم، در واقع تصویر آن را در ذهن حاضر می‌کنیم. ریکور با ارجاع به سنت ارسطویی، حافظه را در درجه اول یک قوه معرفتی می‌داند که نسبت به گذشته ارجاع صدق دارد. ویژگی ذاتی حافظه، «از گذشته بودن» آن است؛ یعنی حافظه همواره معطوف به امری است که «بوده» است. از این رو، حافظه نوعی پیوند وجودی با عدم حضور دارد؛ حضور یک غایب. این نکته او را به این پرسش رهنمون کرد که چگونه می‌توان به صحت خاطرات اعتماد کرد درحالی که همیشه امکان خطا و توهم وجود دارد. ریکور اصطلاح «امکان وجودشناختی خطا» را به کار می‌برد تا بگوید در خود ساختار حافظه امکان اشتباه در بازنمایی گذشته تعبیه شده است. حافظه می‌تواند دچار آسیب‌شناسی‌هایی شود: حافظه ممکن است مسدود شود (عدم توانایی به‌یادآوردن یا سرکوب خاطرات دردناک)، یا تحریف گردد (یادهای ساختگی، تأثیر پیش‌داوری‌ها) و حتی مورد سوءاستفاده قرار گیرد (مثلاً در پروپاگاندا یا روایت‌های ایدئولوژیک). لذا او حافظه را امری ذاتاً شکننده و قابل خطا توصیف می‌کند. اما این شکنندگی به معنای غیرواقعی بودن حافظه نیست؛ بلکه حاکی از آن است که حافظه محتاج نشانه و ردپاست تا بر اساس آن بازسازی شود. ریکور مفهوم «ردپا» را واسطه میان حافظه و تاریخ قرار می‌دهد: هر واقعه گذشته ردپایی (فیزیکی یا ذهنی) بر جا می‌گذارد؛ حافظه به نشانه‌های ذهنی (تصاویر، تأثرات) و تاریخ به نشانه‌های عینی (اسناد، بقایا) متکی است. در واقع ردپا همان نقطه اتصال حافظه زیسته و شواهد تاریخی است.

ریکور پس از بررسی ماهیت حافظه، به حافظه جمعی می‌پردازد. او هم راستا با اندیشه موريس هالبواکس، می‌پذیرد که هر خاطره فردی در چهارچوب یک بافت اجتماعی معنادار می‌شود (ریکور، ۲۰۰۴). به باور ریکور، حافظه جمعی چیزی جز تعامل مستمر خاطره‌های افراد در دل نهادهای اجتماعی (خانواده، گروه‌های دینی، ملت و غیره) نیست؛ از این رو تعبیر «حافظه» برای جمع استعاره‌ای است، اما از حیث کارکرد، واقعی و مؤثر است. او با استناد به هالبواکس می‌گوید: حافظه جمعی خوراک تاریخ را فراهم می‌کند؛ اما خود، توسط قدرت اجتماعی شکل می‌گیرد. روایت رسمی و منابع قدرت، تعیین می‌کنند چه چیزی شایسته به‌یادسپاری جمعی باشد و چه چیزی به حاشیه رانده شود (هالبواکس، ۱۹۸۲). ریکور با توجه به ماهیت شکنندگی و لایه‌مندی

^۱ Paul Ricoeur

^۲ La Mémoire, l'Histoire, l'Oubli

حافظه نشان می‌دهد بخشی از تجربه‌های تروما و رنج جمعی در روایت‌های رسمی جا نمی‌گیرند؛ این خاطرات فقط از رهگذر «کار حافظه»^۱ و در پیوند با مفهوم «ردپا» به تدریج صورت‌بندی و فهم می‌شوند (ریکور، ۲۰۰۴).

با این تحلیل پدیدارشناختی، ریکور بر ماهیت تفسیری حافظه صحنه می‌گذارد؛ به طوری که هر یادکردن در واقع نوعی داستان‌سرایی است؛ ما گذشته را عیناً به یاد نمی‌آوریم؛ بلکه همواره در قالب روایتی بازسازی می‌کنیم. از این‌رو، میان حافظه و تخیل پیوندی نزدیک وجود دارد. ریکور جمله‌ای گویا دارد: «در لحظه احضار خاطره، این قوه تخیل است که فعال می‌شود و به ما کمک می‌کند آن را همچون تصویر ببینیم» (ریکور، ۱۹۸۵، ۷). البته نقش‌آفرینی تخیل به معنای کذب بودن حافظه نیست، بلکه نشان می‌دهد حافظه یک بازنمایی بازآفرینانه به جای ضبط ماشینی وقایع است. هر بار که به گذشته اندیشیده می‌شود، از منظر اکنون به آن نگاه کرده و روایت تازه‌ای بر می‌آید. در نتیجه، حافظه همیشه در دیالکتیک میان واقعیت و روایت قرار دارد. ریکور برای توضیح کارکرد روایت و رابطه آن با زمان، مفهوم سه‌گانه محاکات را با الهام از ارسطو بسط داد. او محاکات را نه صرفاً «تقلید» بلکه رابطه‌ای میان ادراکات روایت‌شده و جهان می‌داند و باور دارد که ادراک و زندگی روزمره در سطوح مختلفی از روایت درهم‌تنیده‌اند. در این چارچوب، سطح یک محاکات، به پیش‌فهم‌های فرهنگی، زبان، نمادها و عادت‌واره‌هایی اشاره دارد که حافظه را در بستر اجتماعی و مادی‌اش ممکن می‌سازند؛ سطح دو، همان جایی است که رویدادهای گذشته، چه به‌مثابه خاطره جمعی و چه به‌مثابه روایت تاریخی، در قالب طرح‌های داستانی پیکربندی می‌شوند و نسبت میان گذشته و اکنون را مفصل‌بندی می‌کنند؛ و سطح سه، لحظه بازپیکربندی و تفسیر مجدد این روایت‌ها در افق تجربه کنونی و انتظار آینده است (ریکور، ۱۹۸۵)؛ در این فرایند، معنا و فهم دوباره شکل می‌گیرد و دیدگاه افراد نسبت به زمان، عمل و هستی دگرگون می‌شود. این نگاه، رابطه حافظه و تاریخ را نه به‌عنوان تقابل ثابت، بلکه به‌عنوان تعاملی پویا در طول زمان روشن می‌سازد. اینجاست که ریکور مفهوم مهم هویت روایی را مطرح می‌کند: هویت فردی و جمعی ما تا حدود زیادی ساخته و پرداخته روایاتی است که درباره گذشته نقل می‌شود. حافظه ماده خام این روایات را فراهم می‌آورد و تخیل آن‌ها را شکل می‌دهد (ریکور، ۱۹۸۵، ۵۲؛ ۲۰۰۴، ۵۱).

پس از بررسی پدیدارشناختی حافظه، ریکور (۲۰۰۴) به سراغ تاریخ - به معنای دانش و نگارش - می‌رود. او تاریخ را تداوم منطقی دغدغه حافظه می‌داند: حافظه به‌مثابه تجربه زیسته گذشته، و تاریخ به‌مثابه بازسازی نظام‌مند گذشته بر پایه شواهد و اسناد. ریکور در این بخش، مفاهیمی چون شهادت^۲، سند و رد پا (اثر) را به تفصیل تحلیل می‌کند. از منظر او، شاهدان عینی وقایع در حکم حاملان حافظه هستند که پلی میان گذشته و حال‌اند. اما خاطرات شخصی آن‌ها برای تبدیل شدن به تاریخ، باید به سند تبدیل شود؛ یعنی در جایی (ردپا) ثبت و ضبط گردد. نکته مهم در اندیشه ریکور، خصلت هرمنوتیکی تاریخ‌نگاری است: مورخ صرفاً گردآورنده حقایق نیست، بلکه ناگزیر باید از میان انبوه داده‌های به‌جامانده دست به گزینش معنادار بزند. او در این گزینش، سؤالات امروز را نیز دخالت می‌دهد؛ بنابراین تاریخ‌نگاری یک گفتگوی میان گذشته و حال است. ریکور این فرایند را نوعی قرارداد اخلاقی با گذشته نیز می‌بیند: مورخ متعهد است که تاحدامکان به حقیقت وقایع وفادار بماند و درعین حال عدالت را نسبت به خاطرات قربانیان و مغفول ماندگان تاریخ رعایت کند. از این‌رو، او عدالت در قبال گذشته را مطرح می‌کند - ایده‌ای که به وظیفه حافظه و بخشایش گره می‌خورد. به بیان او، تاریخ تفسیری ساختاریافته از واقعیت و حافظه، برعکس، خاستگاهش تجربه و یک «معجزه کوچک» است که با ظرفیت گشوده خود می‌تواند خیال گذشته را در حال برانگیزد.

بدین ترتیب، ریکور تاریخ را محدود به اسناد و روش انتقادی می‌داند (که آن را قادر به روایت فقط یک صورت از میان صورت‌های ممکن گذشته می‌کند)، درحالی‌که حافظه را پویا و الهام‌بخش می‌شمارد که می‌تواند معانی پیش‌بینی‌ناپذیری را از

^۱ travail de mémoire

^۲ testimony

گذشته در زمان حال بیدار کند. زمان‌مندی تاریخ نزد ریکور پیچیده است: او تحت‌تأثیر نظریه «زمان و روایت» خود، بیان می‌کند که تاریخ‌نگاری با امتداد روایی، گذشته را در یک توالی معنادار جا می‌دهد و بدین‌سان تجربه زمانی ویژه خود را خلق می‌کند (ریکور، ۲۰۰۴). تاریخ مدرن با تأکید بر زمان خطی و پیوستار علی، طرحی کلان از گذشته می‌سازد که به تاریخ محض نگاه می‌کند. از سوی دیگر، تاریخ‌نگاری تحت‌تأثیر زمینه‌های معاصر و پرسش‌های امروز قرار دارد که ریکور آن را انکارناپذیر می‌داند. اما برخلاف برخی نظریه‌پردازان پسامدرن، ریکور نسبیت مطلق را نمی‌پذیرد؛ او بر این باور است که حقیقت تاریخی دست‌یافتنی است، هرچند همواره تفسیری و ناقص خواهد بود (ریکور، ۲۰۰۴).

سومین ضلع تفکر ریکور، فراموشی است که تأملات ظریف و پارادوکسیکالی پیرامون آن دارد. او معتقد است فراموشی نه تنها یک نقیصه یا تهدید، بلکه جزئی جدایی‌ناپذیر از حافظه و حتی شرط امکان آن است. از دیدگاه ریکور اگر ما چیزی را هرگز فراموش نکنیم، اساساً آن را «به یاد» هم نمی‌آوریم؛ زیرا یادآوری مستلزم آن است که امری از حالت حضور مداوم خارج شده و غایب گردد تا بتوان دوباره احضارش کرد. او نقشه‌ای چندسطحی از «فراموشی» ترسیم می‌کند که نخست با دوشاخه بنیادی آغاز می‌شود: از یک‌سو فراموشی با محو ردپاها^۱ که چهره تهدیدآمیز فراموشی است و با زدودن اثر یا ردپا، «کارحافظه» را به مقابله فرامی‌خواند (ریکور، ۲۰۰۴، ۴۱۵ و ۴۲۷)؛ و از سوی دیگر فراموشی ذخیره شده که با الهام از برگسون به «بقای نهفته تأثرات» اشاره دارد- حالتی که از آگاهی بیدار کنار می‌روند اما نابود نمی‌شوند و می‌توانند بازگردند؛ ریکور آن را «چهره مثبت فراموشی عمیق» می‌نامد (ریکور، ۲۰۰۴، ۴۲۸ و ۴۴۱). در سطح پدیداری، فراموشی ناشی از انسداد حافظه^۲ رخ می‌دهد: گذشته رنج‌بار به جای یادآوری، در هیئت «تکرار» بازمی‌گردد و بازگشت آگاهانه تصویر را سد می‌کند، هرچند امکان بازبازی بخشی از گذشته باقی می‌ماند (ریکور، ۲۰۰۴، ۴۴۵). در سطح روایی- ایدئولوژیک، فراموشی دست‌کاری‌شده^۳ از دل گزینشی‌بودن روایت و سازوکارهای هویت‌ساز برمی‌آید: حذف، جابه‌جایی تأکیدها و بازچینی کنشگران که می‌تواند به «نخواستن دانستن» و فراموشی‌های نیمه‌فعال دامن بزند (ریکور، ۲۰۰۴، ۴۴۹-۴۴۸). سرانجام در سطح حقوقی- سیاسی، فراموشی آمرانه^۴ نمونه بارزی است که با پایان‌دادن به پیگرد و «خاموش کردن حافظه شهادت داده شده»، مرز باریک عفو یا آمیز را خطرناک می‌کند؛ ریکور هر «وظیفه فراموشی» را «آمنزایی فرمانی» می‌خواند و اگر صورتی از فراموشی روا باشد، آن را صرفاً به صورت تمنا برای «بیان آرام شر» و ذیل «کار حافظه و سوگواری» و «روح بخشایش» می‌پذیرد (ریکور، ۲۰۰۴، ۴۵۳، ۴۵۵-۴۵۶، ۴۷۶). بر این مبنا، «انواع فراموشی» از دوگانه عمیق محو- ذخیره آغاز می‌شود و در سطوح تجربی و نهادی به انسداد، دست‌کاری و فراموشی آمرانه منشعب می‌گردد؛ تصویری که هم شکنندگی ادعای صدق حافظه و هم ضرورت «کار حافظه» برای مهار فراموشی‌های مخرب و حفظ افق فراموشی روا را روشن می‌کند (ریکور، ۲۰۰۴، ۴۲۷-۴۲۹، ۴۵۶-۴۴۸۶).

خلاصه آنکه ریکور با بررسی فراموشی نشان می‌دهد که یاد و فراموشی همچون تاروپود در هم تنیده‌اند. حافظه همواره در سایه فراموشی عمل می‌کند و فراموشی نیز می‌تواند هم کارکرد منفی (پنهان‌سازی حقیقت، از دست‌دادن هویت) و هم کارکرد مثبت (انطباق با زمان حال، امکان بخشش و شروعی نو) داشته باشد. راهبرد صحیح، به نظر ریکور، پذیرش و مدیریت این دو است: بهره‌گیری از حافظه برای پاسداشت عدالت و هویت، و توسل به فراموشی (به صورت کنترل‌شده و نه انکارآمیز) برای رهایی از بند گذشته در حدی که آینده ممکن شود.

¹ effacement of traces

² blocked memory

³ manipulated forgetting

⁴ commanded/institutional forgetting: amnesty

۳. تحلیل تطبیقی دیدگاه‌های نورا و ریکور از منظر هستی‌شناختی

پس از شرح نظریات نورا و ریکور، در این بخش به طور تطبیقی اندیشه آن‌ها در پنج محور با تمرکز بر جنبه‌های هستی‌شناختی حافظه تحلیل تطبیقی می‌شود.

۳-۱. ماهیت وجودی حافظه

در پی مرور اندیشه‌های نورا و ریکور دریافت می‌شود بیشتر از اینکه دیدگاه‌های این دو متفکر در تقابل با یکدیگر باشند می‌توانند در کنار هم به غنای فهم از حیث وجودی حافظه کمک کنند. خاستگاه متفاوت این دو نظریه‌پرداز اقتضا می‌کند هر یک از دریچه‌ای متمایز به حافظه بنگرد. اگرچه هر دو یک محور مشترک دارند و آن این است که حافظه چه در مقام فردی و چه جمعی نیاز به امر بیرونی برای هست شدن دارد. ولی آن چه موجب افتراق آن‌هاست نحوه انتقال و ماندگاری حافظه است. حافظه برای نورا واجد نوعی هستی ایزه‌وار است که می‌توان آن را در قالب آرشیو، یادمان، جشن، اثر هنری و غیره مشاهده و بررسی کرد. حافظه در مکان نشانه می‌شود تا سیالیت و جریان پویای آن در زندگی با حیث مادی تثبیت شود. با این حال نزد نورا مکان‌های حافظه فقط تا جایی زنده‌اند که در مدار بازتفسیر جمعی قرار گیرند؛ در غیر این صورت به «خاطره یک مکان» تقلیل می‌یابند.

از منظر ریکور حافظه حضور امر غایب در فرایندی ذهنی مبتنی بر زمان است. اما تحقق و تداوم حافظه نیازمند روایت است. این روایت‌مندی در مفهوم «ردپا» قرار می‌گیرد؛ پیوند حافظه و تاریخ نزد ریکور از طریق ردپاهای ذهنی و اسناد عینی برقرار می‌شود و در چرخه محاکات به‌طور مداوم بازپیکربندی می‌گردد. از منظر ریکور معناسازی و انتقال بیناذهنی حافظه عمدتاً از مسیر روایت و شهادت (گواهی) صورت می‌گیرد. لذا حافظه جمعی وجودی روایی دارد؛ چیزی است که در گفتن، نوشتن و حکایت کردن تبلور می‌یابد. اگر روایت نباشد، خاطره‌های منفرد چون پاره‌های بریده زمان پراکنده می‌مانند و به کلیت و معنای مشترک نمی‌رسند. بنابراین، برخلاف نورا که حافظه را بیشتر در فضا می‌نشاند، ریکور حافظه را در زمان و زبان استوار می‌سازد. از نظر او، حافظه هست زیرا انسان آن را تعریف و بازگو می‌کند. ریکور پیوند حافظه و تاریخ را با همین مفهوم می‌فهمد: حافظه بر ردپاهای ذهنی-حسی و تاریخ بر ردپاهای عینی (سند یا اثر) تکیه دارد؛ همچنین او برخلاف نورا به جنبه‌های ناپیدا و ناخودآگاه حافظه نیز نظر دارد؛ چرا که گذشته فراموش شده اما تأثیرگذار بخشی از «وجود» حافظه است که همچون قوه‌ای نهفته می‌تواند بسته به زمینه پدیدار شود. پس، نورا هستی حافظه را عمدتاً در شبکه اشیاء و نشانه‌های عمومی مکان‌مند می‌بیند و ریکور در شبکه روایت و زمان؛ با این همه، هر دو به میانجی‌گری نشانه و ردپا و به نقش تفسیر جمعی اذعان دارند.

۳-۲. رابطه حافظه و تاریخ

در خوانش تطبیقی این دو اندیشه نورا و ریکور، حافظه و تاریخ را نه هم‌معنا، بلکه در تنشی سازنده می‌فهمند. نورا با گزاره معروف خود آغاز می‌کند: «حافظه زندگی مجسم گروه‌های زنده است... اما تاریخ بازسازی همواره مسئله‌دار آن چیزی است که دیگر نیست»؛ حافظه تقدیس می‌کند و تاریخ «سکولاریزه» و نقاد است (نورا، ۲۰۰۸، ۲۱-۲۰). از نظر او شتاب تاریخ و «زوال محیط‌های حافظه» سبب می‌شود که جامعه برای نگهداری گذشته به ایجاد «مکان‌های حافظه» رو آورد؛ جایی که دقیقاً در کشاکش تاریخ و حافظه قوام می‌گیرند؛ اگر خاطره واقعاً زیسته می‌شد به «جا» بدل نمی‌گشت، و اگر تاریخ آن‌ها را نمی‌گرفت و شکل نمی‌داد، نیز «جا» نمی‌شدند (نورا، ۲۰۰۸، ۱۹، ۲۵-۲۴، ۳۵-۳۳). در این افق، صورت‌بندی معاصر حافظه نوعی «حافظه آرشیوی-کاغذی» است که با وسواس ثبت و انباشت اسناد و یادمان‌ها پیش می‌رود؛ «نیاز به حافظه» عملاً به «نیاز به تاریخ» تبدیل می‌شود (نورا، ۲۰۰۸، ۲۶-۲۷). در برابر این گسست، تئوری مکان‌های حافظه، رابطه‌ای جدید میان تاریخ و حافظه می‌سازد: بر ساخت مجموعه‌ای از نقاط تبلور نمادین که همزمان مادی، کارکردی، نمادین‌اند و با «اراده یادآوری» و مداخله تاریخ زنده می‌مانند (نورا، ۲۰۰۸، ۳۳-۳۵؛ نورا، ۱۹۹۸، ۳۳).

ریکور، با حفظ این تمایز هنجاری، نسبت را از طریق میانجی‌ها «پل» می‌زند. نخست، «شهادت» را «کنش بنیادگذار گفتار تاریخی» می‌خواند که انرژی اعلامی حافظه را به تاریخ منتقل می‌کند؛ اما همین گفتار زنده در ورود به نوشتار ذوب می‌شود و در «مرحله مستندسازی» به آرشیو می‌پیوندد (ریکور، ۲۰۰۴، ۱۶۸-۱۶۷). به علاوه، او پیوستگی مفهومی حافظه و تاریخ را با «بازنمایی» پیش می‌برد: بازنمایی تاریخی دنباله بازنمایی یادمانی است، اما در نهایت باید به مثابه «بازنماینده» فهم شود؛ تاریخ «وارث آموخته حافظه و آپوریای بنیادی آن» است (ریکور، ۲۰۰۴، ۲۳۶). هم‌زمان، ریکور خودآیینی مدرن تاریخ را نیز می‌پذیرد: با گسترش «مسیرهای فراحافظه‌ای» (از اسناد آماری تا رسوبات لایه‌شناختی)، «مفهوم منبع» از «شهادت» جدا می‌شود و گذشته‌ای ساخته می‌شود که «هیچ کس قادر به به یاد آوردن آن نیست»؛ در این نقطه تاریخ دیگر «جزئی از حافظه» نیست، بلکه «حافظه جزئی از تاریخ» شده است (ریکور، ۲۰۰۴، ۳۸۸). با این همه، در اپیلوگ، ریکور مرز هنجاری روشنی می‌گذارد: تاریخ می‌تواند شهادت حافظه را بگستراند؛ تصحیح یا حتی رد کند، اما نمی‌تواند آن را باطل کند؛ زیرا حافظه نگهبان دیالکتیک «دیگر نیست - بودگی» است که «گذشته‌بودگی گذشته» را می‌سازد (ریکور، ۲۰۰۴، ۴۹۹-۴۹۸). جالب آن که ریکور همین مسیر نورایی را در خوانش خود بازمی‌گوید: از «حافظه-تاریخ» جمهوری سوم تا «حافظه گرفتار تاریخ» و سلطه آرشیو، اما با تحلیل هرمونیک نقش نوشتار، رد، گواه (ریکور، ۲۰۰۴، ۴۰۳). از این رو تفاوت جهت‌گیری روشن است: نورا بر گسست نهادی-سیاسی و سیاست یادمان‌سازی انگشت می‌گذارد، حال آن که ریکور مکانیزم معرفت‌شناختی گذار از حافظه به تاریخ را با سه گانه «شهادت، آرشیو، بازنمایی» صورت‌بندی می‌کند. در نتیجه، اگر مسأله، سیاست حافظه و «اقتصاد یادمان‌ها» باشد، زبان نورا حساسیت نهادی بهتری می‌آورد؛ و اگر مسأله، صدق و وفاداری بازنمایی گذشته باشد، زبان ریکور ابزار دقیق‌تری برای داوری فراهم می‌کند، بی‌آن که یکی جای دیگری را بگیرد (نورا، ۲۰۰۸، ۲۷-۱۹، ۳۵-۳۳؛ ریکور، ۲۰۰۴، ۱۶۸-۱۶۷، ۲۳۶، ۳۸۸، ۴۰۳، ۴۹۹-۴۹۸).

۳-۳. کارکرد فراموشی

در اندیشه نورا مقوله فراموشی به طور ضمنی مورد بررسی قرار گرفته است. در واقع علت مکان‌های حافظه را همین فراموشی شکل می‌دهد. ترس از فراموشی و وسواس حافظه دوران مدرن موجب شکل‌گیری مکان‌های حافظه می‌شود تا آنچه گریختنی است ساکن شود. انسان و نهادهای مربوط دست‌به‌دامن تثبیت حافظه جمعی در مکان‌های حافظه می‌زند و آثاری در قالب آرشیو، بایگانی، ضبط روایت‌های شفاهی تولید می‌کنند. این «انباشت بایگانی» به قول او هم‌زمان جایگزین حافظه زنده است و هم انکار فراموشی. فراموشی در اندیشه نورا عمدتاً یک نیروی منفی اما اجتناب‌ناپذیر است که مدرنیته را تعریف می‌کند: فراموشی گذشته‌های محلی، فراموشی سنت‌های شفاهی و آیین‌ها، فراموشی روایت‌های کلان پیشین. اما نورا بدبین است که حتی حافظه‌های تثبیت‌شده در یادمان‌ها نیز شاید فرجامی جز فراموشی نداشته باشند، چرا که در نهایت «هیچ چیز در حافظه جمعی همیشگی نیست و هر آن ممکن است تبدیل به کلیشه و تهی شود» (نورا، ۱۹۸۹). او حتی می‌گوید تلاش وسواسی برای حفظ همه چیز خود به فراموشی می‌انجامد: وقتی انباشتی عظیم از اطلاعات بدون دسته‌بندی و به صورت تصنعی نگهداری شود، افراد حس خود را نسبت به معنای آن اطلاعات از دست می‌دهند و حافظه تبدیل به یک کوله‌بار سنگین بیگانه و بی‌لرزش می‌شود. برای او فراموشی در بهترین حالت یک نیروی منفعل است که باید با ساختن حافظه‌های جایگزین مهار شود؛ و در بدترین حالت، خطری است که هویت جمعی را تهدید می‌کند و باید با «وظیفه به یاد آوردن» در مقابل آن ایستاد.

در مقابل، ریکور به فراموشی نگاهی دوگانه به موضوع دارد و معتقد است که فراموشی می‌تواند هم مخرب باشد و هم سازنده. او فراتر از نورا فکر می‌کند و همه چیز را در «داشتن» نمی‌بیند؛ بلکه از فراموشی شفابخش (مترادف با گذر زمان و عادی شدن زخم‌ها) یاد می‌کند. دسته‌ای از فراموشی در مقابل وقایع و فاجعه‌ها یا سوگ که ادامه حیات را میسر می‌سازد او معتقد است: «اگر انسان همه جزئیات را به یادداشت، هرگز نمی‌توانست دانش را سازمان دهد یا از دردهای گذشته خلاص شود» (ریکور، ۲۰۰۴).

نگرش ظریف ریکور پیرامون فراموشی چه در جایگاه مقابله با رنج‌ها و چه بخشایش در اثر پذیرفتن گذشته، جایگاه بی‌بدیلی به فراموشی در هستی‌شناسی حافظه ریکور می‌دهد: فراموشی نه صرف عدم حافظه که وجهی از فرایند یادآوری است. بدون فراموشی، یادآوری ناقص می‌شود (زیرا گنجایش بی‌نهایت ندارد) و بدون یادآوری، فراموشی بی‌معناست؛ بنابراین، برای ریکور حافظه و فراموشی همچون دو قطب دیالکتیک یاد و عدم می‌داند و به نحو سیستماتیک، فراموشی را در قلب نظریه خود قرار می‌دهد.

بدین ترتیب نورا فراموشی را نیرویی ساختاری می‌بیند که حافظه را به بیرون‌سپاری در نشانه‌ها، آیین‌ها و سیاست‌های یادبود سوق می‌دهد (نورا، ۱۹۹۸، ۶۱۰-۶۰۹)؛ در حالی که ریکور آن را دیالکتیکی میان «محو» و «ذخیره» و تنها در افق روایت، عدالت و بخشایش معنادار می‌داند (ریکور، ۲۰۰۴، ۴۵۶-۴۴۱، ۵۰۳، ۵۰۱). نورا قهرمانان حافظه را کسانی می‌داند که در برابر فراموشی (با ساختن آرشیو، یادبود و...) قد علم می‌کنند. ریکور آنانی می‌داند که هم یاد می‌کنند و هم می‌بخشند و رها می‌کنند - یعنی به‌اندازه به یاد می‌سپارند و به‌موقع فراموش می‌کنند. در مقام هستی‌شناختی، بودنمان در جهان همچون موجوداتی تاریخی، محتاج تعامل مستمر این دو نیروست.

۴-۴. هویت و سوژه‌گی

در بازخوانی تطبیقی اندیشه پیر نورا و پل ریکور درباره «هویت و سوژه‌گی»، هر دو از حافظه آغاز می‌کنند، اما افق‌هایشان متفاوت است. ریکور سوژه‌گی را از «نسبت‌دادن» تجربه حافظه به یک «چه‌کسی» می‌سازد: او از تمایز نامتقارن میان خود-اسنادی و دیگر-اسنادی سخن می‌گوید (ریکور، ۲۰۰۴، ۱۲۸-۱۲۷). او همچنین نشان می‌دهد که کشاکش سنت درون‌گرایی پدیدارشناختی با کل‌گرایی جامعه‌شناختی دورکیمی، حافظه فردی و جمعی را به رقیبان ناهم‌افق بدل کرده است (ریکور، ۲۰۰۴، ۹۵). نزد ریکور هویت در افق روایت و ایدئولوژی شکل می‌گیرد: روایت با کنش‌گزینشی پیکربندی، «چه‌کسی کنش» را می‌گوید و از همین‌جا امکان دست‌کاری حافظه و بنابراین دست‌کاری هویت پدید می‌آید (ریکور، ۲۰۰۴، ۸۵). ایدئولوژی در ژرف‌ترین سطح، نگهبان هویت است اما همین نگهبانی به‌واسطه روایت می‌تواند به تحریف و مشروعیت‌بخشی قدرت بدل شود (ریکور، ۲۰۰۴، ۸۳). هنگامی که «تاریخ مجاز» و روایت‌های رسمی دست بالا می‌یابند، فراموشی نیمه‌فعال اجتناب و بی‌خبری، مسئولیت سوژه را تهدید می‌کند و ریکور فراخوان می‌دهد که «قدرت روایت‌کردن خود» را از آن خود کنیم (ریکور، ۲۰۰۴، ۴۴۹). سوژه دیگر بحث او در سطح معرفت تاریخی نیز بر برجسته‌کردن «چه‌کسی» مفسر و فاعل در دل کنش‌های تفسیر تکیه دارد. (ریکور، ۲۰۰۴، ۳۳۸). در مقابل، نورا هویت را در بستری می‌فهمد که او آن را گذار از «ملت تاریخی» به «ملت یادمانی» می‌خواند؛ سه‌گانه «هویت، حافظه، میراث» دستور زبان تازه سوژه‌گی جمعی است و «هویت» را به مثابه «یک انحصار برگزیده و مفروض خویش» تعریف می‌کند (نورا، ۱۹۹۸، ۶۳۶). به‌زعم او «حال تاریخی‌شده»، وسواس پرکردن اکنون تهی با گذشته را دامن زده و نتیجه، برآمدن «ملت یادمانی» و غلبه کاربست‌های یادمانی است (نورا، ۱۹۹۸، ۶۱). این دگردیسی با «میراث‌مند شدن» فراگیر نیز همراه است؛ میراث از نماینده «هویت جمعی کلی» به مؤلفه‌ای برای هویت‌های خرد و گروهی تغییر معنا می‌دهد (نورا، ۱۹۹۸، ۶۳۲). در این چارچوب، هویت نه جوهر ثابت، که میدان نیروهای یادمانی گروه‌هاست که با مطالبه شناسایی پیوسته بازپیکربندی می‌شود؛ «آلبوم خانوادگی»، «یادبودها» و «مناسک»، سازوکارهای تولید «ما» می‌شوند (نورا، ۱۹۹۸، ۶۳۶). ریکور از پایین‌به‌بالا سوژه‌گی را به‌منزله توان اسناد و پاسخ‌گویی - با حساسیت اخلاقی نسبت به دست‌کاری حافظه - می‌فهمد و پلی زبانی-روایتی میان «من» و «ما» می‌سازد (ریکور، ۲۰۰۴، ۱۲۸-۱۲۷). نورا از بالا به پایین سوژه‌گی را بر ساختن نهادی-فرهنگی در «مکان‌های حافظه» می‌بیند که هویت‌های جمعی را تثبیت یا بازتعریف می‌کنند (نورا، ۱۹۹۸، ۶۳۶، ۶۱۰). نقطه

اتصال‌شان، اذعان به شکنندگی هویت در زمان و ضرورت نقد روایت‌هاست؛ بی‌آن، سوژه‌گی یا به درون‌گرایی خودشیفته فرومی‌غلطد یا به مناسک هویتی تقلیل می‌یابد.

نتیجه‌گیری

در جمع‌بندی این خوانش تطبیقی (جدول یک) می‌توان گفت مبانی هستی‌شناختی حافظه نزد پی‌یر نورا و پل ریکور نه رقیب که مکمل یکدیگرند: حافظه نه صرفاً «در فضا» و ابژه‌های یادمانی مستقر است و نه فقط «در زمان» و زبان روایت جاری؛ بلکه در نسبت سیال میان نشانه یا مکان و روایت یا زمان به میانجی «ردپا» هست می‌شود. نورا با نشان‌دادن گذار از «محیط‌های حافظه» به «مکان‌های حافظه»، وجه نهادی-مادی و سیاست‌گذاری یادمان‌ها را تبیین می‌کند و هشدار می‌دهد که سرعت تاریخ و وسواس آرشیوسازی هم تهدید فراموشی و هم واکنش به آن است.

جدول ۱. تطبیق اندیشه نور و ریکور

ویژگی	پی‌یر نورا	پل ریکور
مفهوم کلیدی	مکان‌های حافظه	سه‌گانه حافظه، تاریخ، فراموشی
تمرکز اصلی	نهادی سازی و نمادین‌سازی حافظه، مادی‌گرایی	پدیدارشناسی حافظه، فرایند یادآوری، فلسفه عمل حافظه، فرهنگی، تاریخ‌نگاری حافظه
رابطه حافظه و تاریخ	تقابل بنیادین (حافظه زنده در برابر تاریخ تحلیلی)	تقابل و همکاری توأمان (شهادت، آرشیو، بازنمایی)
نقش فراموشی	تهدید اصلی، علت ایجاد مکان‌های حافظه	ضروری و چندوجهی (شرط امکان حافظه و تاریخ، دارای ابعاد اخلاقی و سیاسی)؛ پیوند با عدالت و بخشایش
روش و رویکرد	تاریخی - فرهنگی، جامعه‌شناختی، مطالعه موردی، توصیفی - تحلیلی	فلسفی، پدیدارشناختی - هرمنوتیک، تحلیلی - مفهومی
هویت جمعی	برساخت جمعی در میدان نهادها و مناسک	هویت روایی؛ مسئولیت سوژه در برابر دست‌کاری حافظه
نتیجه‌گیری کلیدی	جامعه مدرن برای جبران فراموشی گسترده، در مکان‌های حافظه به‌عنوان خاستگاه‌های نمادین هویت، مکان مند می‌شود.	حافظه برای دوام «روایت‌مند» می‌شود.

ریکور این افق را با سه‌گانه «شهادت، آرشیو، بازنمایی» ژرف‌تر می‌کند و می‌نماید که دوام حافظه در افق روایت و معیارهای صدق یا وفاداری سنجیده می‌شود؛ فراموشی نیز نه صرف نقص که قطب دیالکتیکی حافظه، با کارکردی گاه شفافبخش است. در سطح هویت و سوژه‌گی، نورا سازوکارهای برساخت جمعی را در میدان نهادها و مناسک پی می‌گیرد و ریکور بر مسئولیت روایی «چه کسی» برخاسته از کنشگر، با امکان دست‌کاری حافظه، انگشت می‌گذارد. برهم‌نهادن این دو افق به پیشنهاد «هستی‌شناسی ارتباطی حافظه» می‌انجامد: حافظه از رهگذر ردپا پدید می‌آید، در مکان‌های حافظه تثبیت می‌شود، با روایت تعمیم می‌یابد و در تنش سازنده یاد و فراموشی با حافظه و تاریخ پایدار می‌ماند. از حیث کاربردی، این ترکیب می‌تواند در نقد سیاست‌های حافظه راهگشا باشد: حساسیت نورا به نهادها و یادمان‌ها از «تهی‌شدن نمادها» پیشگیری می‌کند و دقت هرمنوتیکی ریکور مانع «روایت‌زدگی هویت» و دست‌کاری اخلاقی حافظه می‌شود. مسیر پژوهش آینده می‌تواند بر سیاست‌گذاری عملیاتی و تعامل حافظه، مکان و فناوری دیجیتال تمرکز یابد. بدین ترتیب زمانی که دریافت از حافظه، در مقام پیوند انتقادی با تاریخ و آگاه از

کارکرد دوگانه فراموشی صورت گیرد، گذشته به منبعی برای مسئولیت اکنون و آینده بدل خواهد شد و بار نوستالژی یا نقش ابزاری آن در بعد ایدئولوژیک متعادل می‌شود.

منابع

- احمدزاده، محمدامیر و آوریده، سولماز. (۱۴۰۴). حافظه زنده در برابر تاریخ رسمی؛ مکان‌های خاطره و بازخوانی تاریخ واقعی در پرتو اندیشه نورا، پژوهش‌های علوم تاریخی. <https://doi.org/10.22059/jhss.2025.402328.473850>
- عباداللهی، حمید، و آوریده، سولماز. (۱۴۰۳). میرزا کوچک خان جنگلی میان حافظه و تاریخ؛ مزارهای میرزا به مثابه مکان‌های حافظه، مطالعات تاریخ فرهنگی، ۱۶ (۵۹)، ۹۱-۱۲۳. <https://doi.org/10.22034/chs.2024.476193.1015>
- توکلی شان‌دیز، ابوالفضل، اسلامی اردکانی، سید حسن و فاضلی، سید احمد. (۱۳۹۸). بررسی نسبت اخلاق و روایت با تأکید بر آرای پل ریکور، تأملات فلسفی، ۹ (۲۳)، ۳۵۵-۳۸۵. <https://doi.org/10.30470/phm.2019.100431.1546>
- دکائی، محمدسعید. (۱۳۹۰). مطالعات فرهنگی و مطالعات حافظه. *مطالعات اجتماعی ایران*، ۵ (۳)، ۷۲-۹۶.
- دکائی، محمدسعید. (۱۴۰۳). سیاستگذاری حافظه؛ مسائل، مناقشات و اولویت‌ها، *مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی*، ۱۷ (۱)، ۷۷-۱۱۲. <https://doi.org/10.22035/isih.2025.5343.5056>
- فرزبد، محمد مهدی، رضایی، احمد و جانعلی‌زاده چوب‌بستی، حیدر. (۱۳۹۷). حافظه جمعی و هویت ایرانی، *مطالعات ملی*، ۱۹ (۱)، ۳-۲۰.
- روح‌اللهی امیری، زهرا. (۱۴۰۴). عتبات عالیات به مثابه مکان حافظه: کارکرد فرهنگی-تمدنی در حفظ و بازتولید هویت شیعی. *علم و تمدن در اسلام*، ۷ (۲۵)، ۴۸-۷۰. <https://www.doi.org/10.22034/icrs.2025.549671.1393>

References

- Ahmadzadeh, M. A., & Avarideh, S. (2025). Living memory versus official history: Spaces of remembrance and the re-reading of real history in light of Nora's thought. *Historical Sciences Research*. Advance online publication. <https://doi.org/10.22059/JHSS.2025.402328.473850> (In Persian)
- Assmann, J. (1995). Collective memory and cultural identity. *New German Critique*, 65, 125-133.
- Bergson, H. (1896). *Matière et mémoire*. Alcan.
- Connerton, P. (2009). *How modernity forgets*. Cambridge University Press.
- Ebadollahi, H., & Avarideh, S. (2024). Mirza Kuchak Khan Jangali between memory and history: Mirza's tombs as 'spaces of memory'. *Cultural History Studies*, 16(59), 91-123. <https://doi.org/10.22034/chs.2024.476193.1015> (in Persian)
- Farzbod, M. M., Rezaei, A., & Jan Alizadeh Choub Basti, H. (2018). Collective memory and Iranian identity. *National Studies*, 19(1), 3-20. (in Persian)
- Halbwachs, M. (1925). *Les cadres sociaux de la mémoire*. Alcan.
- Halbwachs, M. (1992). *On collective memory* (L. A. Coser, Ed. & Trans.). University of Chicago Press. (Original work published 1925)
- Hutton, P. H. (1987). The art of memory reconceived: From rhetoric to psychoanalysis. *Journal of the History of Ideas*, 48(3), 371-392.
- Hutton, P. H. (2016). Pierre Nora's *Les lieux de mémoire* thirty years after. In *The Routledge Handbook of Social Memory*. Routledge.
- Nora, P. (1989). Between memory and history: *Les lieux de mémoire*. *Representations*, 7-24.
- Nora, P. (Ed.). (1996). *Realms of memory: Rethinking the French past* (Vol. 1: Conflicts and divisions; L. D. Kritzman, Ed.; A. Goldhammer, Trans.). Columbia University Press. (Original work published 1984-1992)
- Nora, P. (1998). La aventura de «Les lieux de mémoire». *Ayer*, 32, 17-34.

- Nora, P. (2002a). L'histoire au second degré: Réponse à Paul Ricoeur. *Le Débat*, 122, 24–31.
- Nora, P. (2002b). Reasons for the current upsurge in memory. *Transit*, 22, 1–8.
- Nora, P. (2008). *Pierre Nora en Les lieux de mémoire* (L. Masello, Trans.). Ediciones Trilce.
- Nosenko-Stein, E. (2022). Pierre Nora's concept of contrasting memory and history. *Philosophy Journal*, 15(2), 89–99. <https://doi.org/10.21146/2072-0726-2022-15-2-89-99>
- Rennie, D. L. (2012). Qualitative research as methodical hermeneutics. *Psychological Methods*, 17(3), 385–398. <https://doi.org/10.1037/a0029250>
- Ricoeur, P. (1985). *Time and narrative* (Vols. 1–3). University of Chicago Press.
- Ricoeur, P. (2004). *Memory, history, forgetting* (K. Blamey & D. Pellauer, Trans.). University of Chicago Press. (Original work published 2000)
- Rouhollahi Amiri, Z. (2025). The Holy Shrines (Atabat) as spaces of memory: Cultural-civilizational function in preserving and reproducing Shi'a identity. *Science and Civilization in Islam*, 7(25), 48–70. (in Persian) . <https://www.doi.org/10.22034/icrs.2025.549671.1393>
- Tavakoli Shandiz, A., Eslami Ardekani, S. H., & Fazeli, S. A. (2019). Investigating the relationship between ethics and narrative with emphasis on the views of Paul Ricoeur. *Philosophical Meditations*, 9(23), 355–385. (in Persian) <https://doi.org/10.30470/phm.2019.100431.1546>
- Zokaei, M. S. (2011). Cultural studies and memory studies. *Iranian Social Studies*, 5(3), 72–96. (in Persian)
- Zokaei, M. S. (2024). Memory policymaking: Issues, controversies, and priorities. *Interdisciplinary Studies in the Humanities*, 17(1), 77–112. (in Persian) <https://doi.org/10.22035/isih.2025.5343.5056>